

Hetven életéven túl: overtime

MÁRAI SÁNDOR: *A TELJES NAPLÓ 1970–1973*

„Hiszek abban, hogy nincs miben hinni, és abban is hiszek, hogy az Ürességben, ami az Univerzum, az utolsó pillanatig érdemes alkotni” – írta le legutóbb kiadott naplójában, az 1970 és 1973 közötti időszakot felölelően Márai Sándor. Innen sokfelé vezetnek az értelmezés lehetőségei, hiszen az író katolikusága (ezt maga sem hangsúlyozta túl) igencsak relativizálódik egy ilyen kijelentés fényében, és világszemlélete egészen közeli rokonságba hozható a hajdani pályatárs Kosztolányival. A *Hajnali részegség* allúziójának is tekinthető az idézet. A *Számadás* költőjéhez képest léthelyzete és az alkotás feltételei azonban lényegi különbségeket mutatnak. Az emigráció akár külsődleges körülménynek is nevezhető, noha tudjuk, ez nem csupán életrajzi tény vagy marginália. Fontosabbnak látszik, hogy e sorok megírásakor Márai betöltötte a hetvenedik életévét, és naplófeljegyzéseiben többször számot vetett közelgő halálával. (Nem tudhatta, hogy addig még közel húsz év el fog telni, és szinte az utolsó pillanatig dolgozni fog.) Az amerikai évei (1952–1967) nyelvileg sem maradtak hatástalanok, anglicizmusok tucatja épült be – erről éppen naplói árulkodnak – nyelvébe. Nem véletlen, hogy a hetvenen túli éveit *overtime*-nak nevezte. A túlórák 1989-ig tartottak. A számkivettség évtizedei, az alkotómunka hosszú éveig tartó süket csöndje után fogalmazott úgy, hogy „az utolsó pillanatig érdemes alkotni”, ami lényegében az élet és a művészi alkotás közé tett egyenlőségjelnek fogható fel. Nem függetlenül a fentiekől az öregség illúziótlansága köszön vissza abból az 1973-as rövid naplóbejegyzésből, amelyben a vallásos hitet nem a viaskodás, hanem a gyávaság fogalmával kötötte össze.

Márai tizenötödik kötetnél tartó (!) *A teljes napló* sorozata eddig is a műhelygondok rendszerezett gyűjteménye volt (értelemszerűen nem kizárólagosan), és nincs ez másként az 1970–1973-as esetében sem. Negyedszázada hagyta el ekkor Magyarországot, és ezt a döntését továbbra is helyesnek tartotta, nyomatékkal jelentette ki, hogy nem érez honvágyat. Sajátos módon ezt erősíti annak a bécsi utazásnak egy apró részlete, amelyről hosszabban is írt. „A magyar határ itt kőhajításra, és a magyar emigránsok érzelmes, melodramatikus kirándulásokon gurulnak Bécsből a határszélre, ahol »látni lehet Magyarországot«. Nincs kedvem, nincs mehetnékem ilyen feltételek mellett »látni Magyarországot«. Egy Arany-versszakasz számomra inkább Magyarország, mint a határsáv, amit látok.” A naplóírás módot ad arra – és Márai él is ezzel a lehetőséggel –, hogy élete meghatározó döntéseit számba vegye és elemezze. Benne – ha lehet így mondani – erre az eljárásra különösen nagy az affinitás. Egy 1970-ből származó rövid bejegyzése élete egészének megértéséhez ad újfajta nézőpontot, amikor három, életét döntő módon befolyásoló elhatározását vette számba. Az egymástól közel két évtized távolságában elhelyezkedő történések sorát a Párizsból Budapestre való 1928-as hazatérés nyitotta, ezt követte az 1948-as emigrálásról hozott döntés, a sort az 1967-es év zárta, amikor New Yorkból visszaköltözött Olaszországba. „A többi csak »történet«; ezekből következett” – írja az olyan ismerős, márais hangszerelésben.

Erkölcsei okok mellett művészi magyarázatot is kapunk az új naplóból külföldre távozása okairól. Nem először, és bizonyára nem utoljára. A jól ismert politikai megfontolásokon kívül fontosnak tartotta leszögezni, hogy mindaz, amit az emigráció huszonöt évében idegenben megírt, egészen biztosan nem írta (írhatta) volna meg otthon. Józanul mérlegelve: ennél aligha akadhat fontosabb alkotói szempont. E napló írásának idejére esett az *Ítélet Canudosban* című regényének, valamint a *Föld, föld!*... című önéletrajzírásának papírra vetése és publikálása. Az utóbbi *Erősítő* címmel megjelent regényét is ezekben az években kezdte el írni, amely az inkvizíciót használta történelmi drapériaként, hogy a szabad véleménynyilvánítás, a lelkiismereti szabadság és a despotikus hatalom összeütközését szemléltesse. Az ábrázolás egyetemessége nem zárja ki, hogy a létező és létezett szocializmusok világi részét képezzék a mű értelmezési keretének. Noha a hetvenes évek Magyarországának cenzurális viszonyai sokat enyhültek az 1956-os forradalom előttiekhez képest, e három kötetnek, de különösen az utóbbi kettőnek, esélye sem lett volna a megjelenésre. Mindezt csak azért jegyzem meg, hogy a maga valóságosságában érzékelhessük a megírhatóság és a megjelentethetőség Márai említette szempontjait.

A kortárs magyar irodalmat a távolból is nyomon követte, annak rendszeres olvasója volt. Ez a fajta monitoringozás 1948-tól végigkísérte a naplók sorát, amelyet a természetes érdeklődésen kívül egyéb okok is magyaráztak. Amikor Illyés Gyulát, Déry Tibort, Németh Lászlót, Juhász Ferencet és Veres Pétert olvasta, akkor nem kizárólag az izgatta, mire képesek az említettek, hanem az is, hogy a szabad alkotás lehetőségétől megfosztva, művészi kompromisszumok sokaságát megkövetve mire jutnak a pályatársak. Az említettek könyveit olvasva folytonosan igazolva látta azt a korábbi véleményét, hogy a diktatúra nyújtotta alkotói létmód nem egyeztethető össze a művészet szabadságával. Ilyen módon ez már nem hipotetikus vélemény, hanem Márai olvasói/értelmezői tapasztalata. Illyés magatartását (válogatottan elmarasztaló jelzők és minősítések kíséretében) azért tartja különösen problematikusnak, mert Márai szerint megengedhetetlen módon kokettált az egymást váltó diktatúrák felső vezetésével. Szigorúan a tényekre szorítkozva, Illyés Gyula 1948-ban és 1953-ban kapott Kossuth-díja visszamenőlegesen is kirajzolja a hazai költőfejedelm helyét egy a Kádár-korszak előtti világ kultúrpolitikai terében, amelynek súlya mit sem csökkent (sőt!) a kurzusváltás után. Bécsben egy magyar könyveket kínáló bolt kirakatában sajátjai mellett Illyés és Németh László kötetét látta meg, ami – a reagálás regiszterei ismerősek – a „népi demokrácia üdvöskéi” megjegyzést hozta elő belőle.

Érdekes adalék, hogy 1970-ben Bécsből és Újvidékről szinte egy időben kapott ajánlatot régi könyveiből álló sorozat kiadására, amelyeket a szerző elutasított. „Mindkét ajánlat mögött a kommunisták vannak” – széljegyzetelte az eseményeket, amelyek kiadói háttéréről, azok esetleges politikamentes voltáról nem tudunk meg semmit, a kötethez tartozó jegyzetek ebben nem igazítanak el.

Irodalomtörténeti értelemben e napló egyik legizgalmasabb tematikáját a *Föld, föld!*... című memoárkötetének írása jelenti. (E kötet megírásának részleteiről és sajátosságairól lásd Bod Péter: *Európa nem vár, de oda kell menni*, Alföld, 2015/4, 103–108.) Több szempontból is. A huszadik századi magyar emlékezési irodalom egyik legfontosabb darabjának keletkezéstörténetéről morzsákat csipegethetünk fel a napló lapjairól. Egyebek mellett megtudhatjuk, hogy 1970. április elején

kezdte el írni, és 1972. április 26-án fejezte be. A nagy, alkotói értelemben is jelentősnek gondolt művek befejezése után ürességérzés kínozza Márait, miután lezárta önéletrajzi művének mai ismereteink szerinti utolsó darabját: „kényelmetlenül érzem magam: munkanélküli vagyok, *disoccupato*... És már nincs kedvem alkalmi, szezonmunkával tölteni az időmet.”

A munka körülményei nem nevezhetők ideálisnak, ha figyelembe vesszük, hogy alig másfél hónappal a megírás kezdete után Márait kevés választotta el a haláltól, amikor vérzések gyomorfelekkel kórházba került. A négyhetes gyógykezelés és a hosszú lábadozás komolyan visszavetették az alkotásban.

Többször olvasható a naplóban az „ember mint lehetőség” megfogalmazás, amely alapmotívuma a *Föld, föld!*... című kötetnek. A mű egyik gondolati csúcspontján ezt olvashatjuk: „Az egzisztencialisták azt hiszik, az ember nem az, akinek születik, hanem az, aki lesz belőle. Homályosan és megszővegetlenül, de azt hittem, hogy az ember nem az, akinek megszületik, nem is az, aki aztán lesz belőle, hanem mindig, mindenben túl permanens lehetőség.” Ez a személyesség szublimált, magának megalkotott filozófiai tétel áthatja az emlékezőskötet egészét, és úgy vélem, alapvető magyarázatául szolgál az emigrációról hozott döntésének. (Kissé lekerekítve: a kötet annak az 1945 és 1948 közötti mentális és morális döntési időszaknak a nyomon követése, amely láttelejét adja a külföldre távozás okainak.) A történelemformáló diktatúrával szemben az ént, a személyiséget kell mentenie, amelyből nincs másik, és amelynek elvesztéséért nem kárpótolhat semmi – fűzte tovább a meditációját Márai. Mindebből logikusan következik, hogy az érvessztés nem kizárólag a személyiség elvesztését vonná maga után, hanem a személyiségben szunnyadó és variálódó lehetőségeket is. Ezért is, vagy legfőként ezért kell vállalni az emigrációt, és ez a szempont – művészi és egzisztenciális értelemben – megelőz minden mást. Értelmezői szempontból izgalmas e motívum felbukkanását észlelni és regisztrálni a párhuzamosan született szövegek között.

A naplófolyam elején (1943, 1944, 1945) szinte semmilyen bepillantást nem engedett magánéletébe, családjának mindennapjaiba, ám ez a helyzet, ha radikálisan nem is, mégis változott. Nevelt fiáról, az Egyesült Államokban dolgozó Jánosról minden szépítés nélkül leírta (nem először), hogy „teljesen műveletlen”, hogy könyvek helyett kizárólag telefonkönyvek találhatók házukban. E téma apropóját a Márai-házaspár 1971-es néhány hetes amerikai útja szolgáltatta, amikor fiukat és annak családját meglátogatták. Az útnak az író számára fontos következménye az lett, hogy visszaérkezésük után Olaszországban landolt a posta jóvoltából a Márai kéziratait és addig megjelent köteteit tartalmazó 105 kilós acéldoboz. Ez a szerző New York-i lakásának felszámolása után került ideiglenesen nevelt fiához. „Sokkal nyugodtabb vagyok” – fogalmazott a küldeményt birtokba vevő, rendezgető író, aki naplójegyzeteinek jelentős részét újraolvasta, ahogyan még idehaza megjelent köteteinek sok darabját is. Az önreflexió mindig is erős oldala volt az írónak, a személyiségnek ez a jellege (tulajdonsága?) ebben a helyzetben felerősödött. Bizonyos értelemben újraélte olvasás közben a közvetlenül a háború utáni évek atmoszféráját, köszönhetően az akkor készített naplófeljegyzéseknek. Az életmű ekkori számbavétele sok mindenre módot adott. Aligha szemlélteti valami jobban a politika durva beavatkozását egy írói életműbe annál az új naplóban található

megállapításnál, hogy a *Sértődöttek* című családregeényének harmadik darabját, a *Művészet és szerelem* címűt kizárólag kefelevonatban olvashatta Márai (!), miután a kötetet a kiadó raktárából elkobozták. A legendával ellentétben nem zúzták be, hanem valutáért Nyugat-Európában értékesítették, de ez mit sem változtat azon a tényen, hogy saját könyvét soha nem foghatta kezébe. Mindez felfogható a huszadik századi magyar írósors egyik szimbólumának is.

Az emigráció első éveinek nyomasztó pénzgondjai már legfeljebb emlékek a hetvenes évek elején. Ez kétszeresen is igaz lehet. Egyfelől a Szabad Európa Rádiónál végzett munkája után tisztos amerikai nyugdíjat kap, amelyből az olaszországi Salernóban fényűzés nélkül, polgári jólétben élhetnek, másfelől szerencse annyiban kedvezett a Márai-házaspárnak, hogy a Nápoly melletti városban egy négyszobás lakást örököltek. Az anyagi biztonság jele, hogy viszonylagos rendszerességgel utazhatnak Európa-szerte, de akár a tengeren túlra is. De erről árulkodik Márai újság-előfizetési listája is. „Ezeket a folyóiratokat évek óta járatom – a Time, a Foreign Affairs, U. S. News and World Report és a Times Library Supplement”. A (kül)politikai érdeklődése töretlen, amelyet az általa olvasott lapokon kívül naplóbeli kommentárjai tesznek teljessé. Az anyagi viszonyok értékelésének létezett egy másik jellegzetessége, amit kissé fellengzősen a művészlét empirikusságának is nevezhetünk. Bőséges személyes átéltségről árulkodik egyik naplóbejegyzése: „aki nem ismeri a pénztelenség gyötrelmeit, nem tud igazat az emberi létezésről.”

Márai nézőpontjából elsőrendűen nem politikai jellegű ügyek is politikai aspektust kapnak. Szoltsenyicintől a *Gulág-szigetcsoport* részletét, a *Pokol első körét*, valamint az *Iván Gyenyiszovics egy napját* olvasta (angolul), és nem hallgatta el, hogy egy antikommunista író nem volna képes olyan lesújtó képet festeni a szovjet valóságról, amilyen ezekből a prózai munkákból visszatükröződik. Ironikusan fogalmazott Gromiko szovjet külügyminiszter pápánál tett látogatásáról, szorosan nyomon követte és véleményezte a vietnámi háborút. Nem takarította meg ennek kapcsán azt a kijelentést, hogy kétszáz éves történelme során elszenvetde első és egyben komoly vereségét az Egyesült Államok. Elutasítással és viszolygással írt visszatérően a hippimozgalmakról és a woodstocki fesztiválról. Semmilyen rokonszenves vonást nem talált ebben az életmódmozgalomban. Teljes értetlenséggel szemlélte a szerinte a kultúrából és a civilizációból kivonuló fiatalok világszemléletét. A hippizmusok a szerző értelmezésében éppen a nyugati világ alapértékeit utasítják el, amelyek komolyan vételésben Márai tántoríthatatlan maradt. A kaszai polgár New Yorkban és Salernóban is polgár volt.

A szülőváros más vonatkozásban is szóba került. A Bécsből Firenzébe tartó Máraiék egy cseh házaspárral osztoznak a vonatfülkén. „Beszélgetés közben váratlanul ezt mondja [a cseh férfit]: »Die östliche Stadt unserer Republik, Kosice...« Lolával némán hallgatjuk. Mindketten tudunk valamit Kosicéről, például azt, hogy ott születünk... Hallgatunk, de émelegyek. Milyen balek a kortárs, amikor azt hiszi, van »értelme« a történelemnek.” Másutt egy 1973 végén kapott, Kassáról szóló csehszlovák képeskönyvet lapozgatott fokozódó keserűséggel. A kötet lényegében mindent elhallgat a városról, ami benne magyar. Se Rákóczi dombeli sírjáról, se Kazinczy Ferencről, se egyetlen itt született és alkotó magyar művészről szó nem esik a kötetben. „A történelemhamisításnak ez a gyalázatos, szemérmetlen, cinikus

példája ritka még a hamisításokkal bővelkedő világháború utáni cseh propaganda archívumában [...], ezzel a fényképgyűjteménnyel is igyekeznek világgá hazudni, mintha Kassa cseh alkotás lenne... ez a remekmű, amihez semmi közük nincs.”

Némileg meglepő Márai interpretációja az akkor kitört, és a nyugati világ sajtótörténetét alapvetően befolyásoló Watergate-ügyről. Ilyen botrányok mindig is voltak, ezt az ottani újságírómaffia fújta nagyra és tartja életben – értékelt Márai, bizonyára nem a tényeknek megfelelően. Életrajzilag fontos adalék, hogy eloszlatta azt a szóbeszédet, ami szerint közvetlenül emigrálása előtt, 1948-ban találkozott volna a nagyhatalmú Révai Józseffel. A pletykákkal szemben mindössze annyi történt – és ezért nehéz volna Márainak szemrehányást tenni –, hogy „Révai ismeretlenül felhívott telefonon, megkérdezte, utazom-e és – minden gúny nélkül – jó utat kívánt” – olvasható a frissen megjelent naplóban.

Mi is kívánkozhatna az írás végére? Talán az a Thoreau-ra tett utalás, hogy a waldeni „esztelen magányban nem írhatott mást, mint naplót”. Vagy annak a Rómában szolgálatot teljesítő litván katolikus papnak a megidézése, aki minden délután öt órakor egyedül, hívők nélkül misézett a Villa Lituania kápolnájában. „Ezt kell csinálni az utolsó pillanatig, de miért? Csak, mert ez a mestersége? Azt hiszem, igen.” Önportré-szerű ábrázolásoknak gondolom a fentieket, és bizonyára a szerző is annak szánta.

E napló írásának idején lett öngyilkos a francia író, Henry de Montherlant, akit a századforduló környékén született gall szerzők egyik legkülönbjének tartott Márai. „[Ö]ngyilkos lett, főbe lőtte magát (a szájon át, azt mondják, az a legbiztonságosabb), mert beteg volt, félt, hogy megvakul, elhagyják az erők...” Márai pontosan így lett öngyilkos 1989. február 21-én, és a tett mögötti indítékok feltűnő hasonlóságot mutatnak Montherlant-éval. (*Helikon*)

BOD PÉTER

Egy mikrovilág fénykora

MURIEL SPARK: *JEAN BRODIE KISASSZONY FÉNYKORA*

Muriel Spark egyik leghíresebb regénye, a *The Prime of Miss Jean Brodie*, először 1961-ben jelent meg az USA-ban a *The New Yorker* magazinban, mely az egész októberi számot az írónő művének szentelte, illetve ugyanebben az évben Nagy-Britanniában a Macmillan Kiadó adta ki könyv formájában. Míg Spark más regényei, a *Memento Mori*, *A közönség bálványa*, a *Mr. Robinson* már a 1960-as, 1970-es években napvilágot láttak magyarul, Brodie kisasszony és a diákjaiból létrehozott Brodie-csoport történetének magyar fordítására több mint egy fél évszázadot kellett várni. Csupán 2015 elején jelent meg a L'Harmattan Kiadó Valahol Európában sorozatában, Várad Péter fordításában. Az 1960-as években még közel-múltnak, a felnőtt olvasók gyerekkorának számított az 1930-as, 1940-es évek világa, melyben a regény játszódik, mára azonban a könyv aktualitását más adja: az a mindig fontos és releváns téma, hogy milyen nagy, akár pozitív, akár negatív hatást gyakorolhat egy tanár tanítványai életére. Ez pedig a 21. század Magyarországn